

УДК 378:37.013.43

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІДЕЇ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНО-РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У СВІТОВОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

I. Ревенко

RETROSPECTIVE ANALYSIS ON THE DEVELOPMENT OF THE IDEA ABOUT THE EMPATHY-REFLECTIVE CULTURE FORMATION IN FUTURE TEACHERS WITHIN THE GLOBAL ACADEMIC DISCOURSE

I. Revenko

Стаття присвячена дослідженню витоків ідеї формування емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів у філософських ученнях, наукових дослідженнях у галузі психології та педагогіки. Доведено, що розвинені емпатійні та рефлексивні якості допомагають педагогам краще розуміти індивідуальні потреби та особливості учнів, і на цій основі адаптувати підходи до їх навчання, запобігати конфліктам, налагоджувати конструктивну взаємодію, розуміти причини конфліктних ситуацій і знаходити конструктивні рішення. Зазначається, що здатність відчувати й зрозуміти іншу людину та аналізувати свої дії як педагога тісно взаємопов'язані. Взаємодія цих психологічних процесів визначає культуру особистості педагога, що об'єднує емпатію та рефлексію, а саме емпатійно-рефлексивну культуру, яка виявляється в здатності розуміти, співпереживати та бути уважним до учня, підтримувати його в успіхах і невдачах, проявляти доброзичливість і почуття близькості, осмислювати його емоційно-психологічний стан і своє власне відчуття співпереживання. Виявлено, що у філософії явище емпатії вивчалось в контексті споріднених понять «симпатія», «вчування», «співчуття», «співпереживання», «розуміння» тощо. У філософських дослідженнях, можна визначити два напрями розуміння феномену емпатії: як метод емоційного пізнання в міжособистісній взаємодії; як стан, властивість або здатність особистості. На підставі аналізу результатів досліджень у галузі філософії та психології про сутнісні характеристики емпатії та її психологічні механізми, з'ясовано, що специфіка емпатії визначається її зв'язком з процесами самоаналізу та самоусвідомлення особистістю емоційних переживань, що свідчить про наявність об'єктивного взаємозв'язку емпатії та рефлексії. Визначено, що вивчення феноменів емпатії та рефлексії мають багатовікову історію, починаючи з появи перших уявлень у філософії та фундаментальних наукових досліджень у цій царині до їх широкого визнання в сучасній освіті.

Ключові слова: емпатія, рефлексія, симпатія, вчування, емпатійно-рефлексивна культура, майбутній учитель.

The article is devoted to the study of the origins of the idea of forming an empathic-reflective culture of future teachers in philosophical doctrines, scientific research in the field of psychology and pedagogy. It is proved that developed empathic and reflective qualities help teachers to better understand the individual needs and characteristics of students, and on this basis to adapt approaches

to their education, prevent conflicts, establish constructive interaction, understand the causes of conflict situations and find constructive solutions. It is noted that the ability to feel and understand another person and to analyse one's actions as a teacher are closely interrelated. The interaction of these psychological processes determines the culture of the teacher's personality, which combines empathy and reflection, namely the empathic-reflective culture of the teacher, which is manifested in the ability to understand, empathise and be attentive to the student, support him/her in success and failure, show kindness and a sense of closeness, comprehend his/her emotional and psychological state and his/her own sense of empathy. It is found that in philosophy, the phenomenon of empathy has been studied in the context of related concepts such as «sympathy», «feeling», «compassion», «empathy», «understanding», etc. In philosophical studies, two directions of understanding the phenomenon of empathy can be identified: as a method of emotional cognition in interpersonal interaction; as a state, property or ability of a personality. Based on the analysis of the results of research in the field of philosophy and psychology on the essential characteristics of empathy and its psychological mechanisms, it is found that the specificity of empathy is determined by its connection with the processes of self-analysis and self-awareness of emotional experiences, which indicates an objective relationship between empathy and reflection. It has been determined that the study of the phenomena of empathy and reflection has a long history, from the first ideas in philosophy and fundamental scientific research in this area to their wide recognition in modern education.

Key words: empathy, reflection, sympathy, feeling, empathic-reflective culture, future teacher.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проведення в Україні масштабних реформ в освітній сфері, детермінованих актуальними соціально-економічними і політичними викликами, упровадження концепції Нової української школи зумовили необхідність оновлення системи професійних вимог до підготовки педагогічних працівників з урахуванням сучасних суспільних запитів. З цією метою Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства в 2020 році затверджено професійний стандарт за професією вчителя закладу загальної середньої освіти. Представлений у цьому нормативному документі перелік трудових функцій, як відтворення гуманістичних ідей, включає партнерську взаємодію з учасниками освітнього процесу, яка передбачає наявність у педагога психологічної, емоційно-етичної компетентностей та компетентності педагогічного партнерства (Про затвердження професійного стандарту за професіями "Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти", "Вчитель закладу загальної середньої освіти", "Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)", 2020)). У змісті вказаних компетентностей звертаємо увагу на такі професійні особистісні характеристики вчителя, як-от: здатність урахувувати індивідуальні особливості учнів, використовувати стратегії роботи, що сприяють розвитку позитивної самооцінки учнів; «здатність усвідомлювати особисті відчуття, почуття та емоції, потреби, керувати власними емоційними станами»; здатність конструктивно взаємодіяти з учасниками освітнього процесу (Про затвердження професійного стандарту, 2020 с. 7). Аналіз змісту вказаних компетентностей, дає підстави стверджувати, що вони ґрунтуються на педагогічній емпатії та рефлексії.

У своїй професійній діяльності вчитель спілкується з дітьми з різними культурними, соціальними та емоційними фонами. Розвинена емпатія та здатність до рефлексії допомагає педагогам краще розуміти індивідуальні потреби та особливості різних учнів, і на цій основі адаптувати підходи до їх навчання, щоб кожен з них міг досягти успіху. Завдяки педагогічній емпатії та рефлексії вчитель може бачити ситуацію з боку учня або батьків, і тому запобігати багатьом конфліктам, налагоджувати конструктивну взаємодію, розуміти причини конфліктних ситуацій і знаходити конструктивні рішення.

Емпатійність учителя завжди пов'язана з його здатністю до педагогічної рефлексії. Це означає, що здатність відчувати й зрозуміти іншу людину та аналізувати свої дії як педагога тісно взаємопов'язані. Взаємодія цих психологічних процесів визначає культуру особистості, що об'єднує емпатію та рефлексію, формування якої є ключовим завданням сучасної педагогічної освіти. Тож уважаємо доцільним розглядати проблему формування саме емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів, яка виявляється у здатності розуміти, співпереживати та бути уважним до учня, підтримувати його в успіхах і невдачах, проявляти доброзичливість і почуття близькості, осмислювати його емоційно-психологічний стан і своє власне відчуття співпереживання.

Дослідження проблеми формування емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів вимагає всебічного її вивчення в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми. У розв'язанні порушеної проблеми ми спираємось на праці, в яких висвітлено передумови уявлень про емпатію у філософських ученнях, на дослідження в галузі психології, присвячені вивченню феноменів емпатії та рефлексії, а також педагогічні дослідження різних аспектів проблеми формування емпатійної та рефлексивної культури особистості. Так, процес становлення поняття «емпатія» проаналізовано в працях О. Вавринів (2019), Т. Матюх (2015). О. Чебикін (2009) розглядає проблему емпатії в контексті дослідження емоційної зрілості особистості; у монографії Л. Журавльової (2007) розкрито основні етапи і тенденції історичного розвитку емпатії як психологічної категорії; проблемі розвитку емпатії та формуванню емпатійної культури як професійної характеристики фахівців різних галузей присвячені праці Н. Бугайової та І. Андрющенко (2021), І. Кузнецової (2005), О. Шурин (2014). Зарубіжний досвід дослідження проблеми емпатії репрезентують праці: С. D. Watson, (2012), I. S. Coke, S. D. Batson & K. Davis (1978), A. Coplan (2011), L. S. Cottrell & R. Dymond (1949), R. Dymond (1950), C. F. Haner & E. Whitney (1960), E. McRae (2017), A. Mehrabian & N. Epstein (1972), C.R. Rogers (1975) та інші. Взаємозв'язок емпатійності та моральності особистості розкрито в наукових публікаціях М.-L. Hoffman (2002), А. Kaupinnen (2014). Філософські витоки ідеї формування рефлексивної культури педагога розглянуто в науковій праці К. Павелків (2009); проблемі формування рефлексивної культури майбутніх учителів присвячені дослідження Г. Дегтяр (2006), К. Павелків (2011), А. Умінської (2017) тощо.

З огляду на предмет нашого наукового пошуку, особливий інтерес становлять праці, в яких акцентується увага на взаємозв'язку емпатії та рефлексії. Це насамперед дослідження А. Литвинчук (2016), I. Persson & J. Savulescu (2018) та інших учених, в яких розкривається характер та психологічний механізм зв'язків указаних феноменів.

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність об'єктивних зв'язків між емпатійністю особистості та рефлексією почуттів, що підтверджує правомірність ідеї формування емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів.

Формулювання цілей / завдань. Мета статті полягає в дослідженні витоків ідеї формування емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів.

Виклад основного матеріалу. Ідея *емпатії* сходить до давньогрецької філософії, де її витлумачували як *симпатію*, вираження духовної єдності, через яку люди розділяють почуття одне одного. *Симпатія* (від грецького слова «*sympatheia*» («*συμπάθεια*»)) виражала концепцію вселенської гармонії – внутрішнього зв'язку всіх сутностей і сил. У контексті давньогрецької думки *симпатія* та *емпатія* асоціювалися зі співпереживанням і співчуттям. Філософи-естети звертали увагу на особливе переживання, що можна описати як естетичне відчуття трагічного. Наприклад, Сократ вважав, що митець впливає на емоційний стан людини, яка сприймає його мистецький твір, і дає їй змогу відчувати те, що він створив. Слідуючи за Сократом, Платон спростовує ідею про раціональну природу творчого акту і пояснює вчення про творчу одержимість як джерело й умову творчості, а також демонструє необхідність співпереживання для художника-виконавця. Платон підкреслює, що в момент творчого процесу майстер здатний повністю зануритися в зображуваний об'єкт, переживаючи його почуття і «вживаючись» у нього (Матюх, 2015).

Учення Аристотеля про естетичне переживання розвиває і поглиблює ідеї, висунуті Платоном. Вивчаючи вплив творів мистецтва трагічного змісту на людину, Аристотель доходить висновку, що через переживання співчуття і страху відбувається очищення подібних емоцій (співчуття спрямоване на невинного, того, хто страждає, а страх виникає перед горем, аналогічним тому, що ми можемо зазнати) (Кремень & Ільїн, 2005).

У філософів-стоїків *симпатія* розглядалася як духовна об'єктивна єдність між усіма речами, що дає змогу людям відчувати переживання одне до одного. Водночас антична естетична думка виражала один з аспектів емпатії через спеціальний термін «*ἀγάπη*» (агапе), що втілює поєднання безкорисливої любові-співпереживання та доброї любові. У наступні історичні періоди це поняття, успадковане з античності, перетворилося на ідеал християнського милосердя (Кремень & Ільїн, 2005; Журавльова, 2007; Матюх, 2015).

Грунтовні дослідження явища емпатії було розпочато в ХІХ столітті в межах філософських учень етики й естетики, проте термін «емпатія» ще не був уведений у науковий обіг, натомість етики вживали термін «симпатія» (співчуття), естети – термін «вчування».

Поняття симпатії було ґрунтовно досліджено Г. Спенсером, А. Шопенгауером і збігалось з поняттям вчування, яке виникло в німецькій філософії та естетиці завдяки працям К. Грооса, Т. Ліпса, Р. Фішера та І. Фолькельта (Ємельянова, 2012; Кремень & Ільїн, 2005).

Г. Спенсер розумів явище симпатії як здатність виявляти співчуття до інших людей та інтерес до їхньої долі, і виокремлював два її різновиди: інстинктивна (емоційне зараження) та інтелектуальна (співчутлива).

У контексті етичних поглядів А. Шопенгауера симпатія визначається як почуття співпереживання до всіх живих істот, що виникає з усвідомлення спільності їхньої природи та походження. На його думку, співчуття є невід'ємним атрибутом життя, під час якого людина забуває про свої власні відмінності і сприймає себе як частину загальної цілісності. Учений наголошував на значенні співчуття до всіх живих істот, притаманне людській природі (Вавринів, 2019).

У теорії симпатії, розробленій М. Шелером, це поняття розглядається як фундаментальна основа міжособистісних відносин, як емоційна форма пізнання один одного. Ученим здійснено диференціацію форм симпатії від нижчих, як-от наслідування, вчування, до вищих – співпереживання, що є станом, в якому людина емоційно зливається з об'єктом симпатії та асоціює себе з його переживаннями; співчуття, яке проявляється в участі в переживаннях іншої людини за умови збереження власних незалежних відчуттів (Журавльова, 2007; Матюх, 2015).

Окрім теорії симпатії, становлення ідеї емпатії також пов'язане з теорією вчування, розробленою в галузі естетики і психології, яка набула поширення наприкінці ХІХ століття. Термін «відчування», введений Р. Фішером, описує процес проектування на зовнішній об'єкт своїх внутрішніх переживань, почуттів і настроїв, викликаних ним. Учений асоціює сенс цього поняття з внутрішнім переживанням при сприйманні зовнішньої форми. Слід зазначити, що попри те, що Р. Фішер перший увів це поняття, аналогічні концепції були помічені раніше в естетиці німецького романтизму (Й.-Г. Гердер, Ф. Новаліс, Ф. Шлегель та інші), де насолода від сприйняття краси описується як стан, коли людина немов би зливається з навколишнім світом, коли розмиваються межі між «Я» і «не Я».

Одним із піонерів у дослідженні поняття вчування в контексті психологічної естетики був К. Гроос. Принцип активності суб'єкта, що споглядає, пронизує всю естетичну концепцію К. Грооса і визначає її теоретичний каркас. Згідно з поглядами дослідника, внутрішнє споглядання передбачає перенесення власного «Я» на об'єкт, наділяючи його рисами суб'єктивності, різними особистісними станами і настроями. Сутність «внутрішнього споглядання» К. Грооса, фактично, є ще одним напрямом теорії вчування.

Отже, проведений аналіз свідчить про те, що в працях філософів термін «емпатія» не використовувався, проте це явище вивчалось в контексті споріднених понять, як-от «симпатія», «вчування», «співчуття», «співпереживання», «розуміння» тощо. Аналізуючи передумови становлення

уявлень про емпатію у філософських дослідженнях, можна визначити два напрями розуміння цього феномену: 1) як метод емоційного пізнання в міжособистісній взаємодії; 2) як стан, властивість або здатність особистості.

Теорію емоційного пізнання людиною живих і неживих об'єктів було розроблено німецьким філософом і психологом Т. Ліппсом, який вважав, що в процесі пізнання людина «вчувається» в пізнавані об'єкти; сприймаючи їх, вона знаходить спільне між собою і об'єктом, і останній відкриває людині свою сутність. На думку Т. Ліппса, вчування позбавляє об'єкт відстороненої предметності, переходячи від усвідомлення його незалежного існування до суб'єктивного сприйняття та переживання. Дослідник вважав вчування важливою складовою процесу розуміння людиною суспільства та мистецтва. Ідеї про симпатію і вчування перенесені Т. Ліппсом у площину психологічного аналізу (Ємельянова, 2012).

Теорія вчування Т. Ліппса набула популярності в англійських країнах у першому десятилітті ХХ століття. Аналіз наукових праць (Вавринів, 2019; Журавльова, 2007; Матюх, 2015) дав можливість констатувати, що поняття «емпатія» вперше було введено в науковий обіг у психологічних дослідженнях Е. Тітченера. Дослідник переклав німецький термін «*einführung*» (вчування), розкритий в теорії Т. Ліппса, як «емпатія» – розуміння ставлень, почуттів, психічних станів іншої людини у формі співпереживання. Слово «емпатія» походить від латинського «*patho*», що означає глибоке, сильне почуття, близьке до страждання, а префікс «ем» указує на спрямованість усередину.

М. Арґайл, представник англійської необіхевіористської школи, виокремлює такі чинники, що визначають емпатію: здатність вживатися в роль іншої людини, міжособистісну мотивацію та наявність емоційного досвіду в пам'яті людини, яка виявляє емпатію.

Явище емпатії отримало найбільш різнобічне вивчення в контексті гуманістичної психології. Представники цього напрямку вважають, що емпатія відіграє важливу роль у психотерапевтичній і педагогічній взаємодії, виявляючись необхідною умовою для позитивних змін особистості, а також для її зростання і розвитку в духовному аспекті.

К. Роджерс виокремлює певні аспекти, які лежать в основі уявлень про емпатію. Згідно з його поглядами, емпатія є процесом, що включає в себе чутливість до емоційного стану інших, співпереживання, усвідомлення, когнітивну структурованість емоційних аспектів і мотивацію надати допомогу тим, хто її потребує (Rogers, 1975).

Об'єднавши зібрані в галузі психології розвитку особистості дані про формування здатності до співпереживання, М.-Л. Гоффман доходить висновку про те, що основою емоційного збудження в конкретній ситуації можуть бути різні процеси: реакція класичного обумовлення, співпереживання, що виникає через наслідування, уявлення себе на місці того, хто потребує допомоги. М.-Л. Гоффман розглядає емпатію як біологічно обумовлену тенденцію до альтруїстичної поведінки. У своїх дослідженнях він підкреслює, що справжнє

співпереживання (емпатія) стимулює альтруїстичну мотивацію допомоги (M.-L. Hoffman, 2002).

Однією з відомих теорій, що стосується емпатії, є теорія «емпатії-альтруїзму» Д. Бетсона. Дослідник цікавився питанням існування справжньої альтруїстичної мотивації. Він дійшов висновку, що емпатія, проявлена в турботі, підтверджує альтруїстичну мотивацію, тоді як приховане бажання знайти внутрішнє полегшення або позбутися відчуття провини є егоїстичною мотивацією. У своїх дослідженнях Д. Бетсон зводить альтруїстичний імпульс до емпатії, розглядаючи її як несумнівну властивість людини. (Watson, 2012).

У процесі аналізу результатів досліджень у галузі філософії та психології про сутнісні характеристики емпатії та її психологічні механізми стає очевидним, що ціннісний сенс емпатії зумовлюється її зв'язком з процесами самоаналізу та самоусвідомлення особистістю емоційних переживань, що може стати основою для її духовного зростання. Отже, правомірним є твердження про об'єктивний взаємозв'язок емпатії та рефлексії.

Психолого-педагогічними дослідженнями (Литвинчук, 2016; Persson & J. Savulescu, 2018 та інші) доводиться, що співвідношення емпатії та рефлексії становить нерозривну цілісність за своєю природою і психодинамічну єдність, що виявляється у взаємозв'язку цих процесів. Генетична спорідненість між емпатією і рефлексією підтверджується механізмом емпатійного впливу, що дає змогу людині подумки співпереживати іншій людині, сприймати її почуття й усвідомлювати її переживання. Включення емпатії до кола корелятивів професійної рефлексії вчителя дає змогу збагатити раціональність та об'єктивність його рефлексивного аналізу за рахунок глибокого емоційного розуміння іншої людини, зокрема учня. У процесі взаємодії з іншими людьми індивід вивчає себе (рефлексія) через розуміння іншого (емпатія). Отже, взаєморозуміння опосередковане процесом рефлексії.

Витоки проблеми рефлексії можна простежити в працях античних філософів Сократа, Аристотеля, Платона, в яких описувався процес роздумів людини про те, що відбувається в її свідомості. Проте наукове осмислення цього поняття відбулося в період Просвітництва. У цей час рефлексивність стає основоположним світоглядним принципом, а сама рефлексія розглядається як спосіб отримання нового знання шляхом спостереження за своїми думками та станом розуму. У роботах філософів, таких як Б. Спіноза, Дж. Локк і Г. Лейбніц, рефлексія описується як здатність розуму спрямовувати увагу на власні глибини, що дає змогу отримати розуміння про власне знання (Павелків, 2009).

У науковий обіг поняття «рефлексія» увів Р. Декарт, представивши раціоналістичну теорію самосвідомості, в якій свідомість розглядається як розумовий процес. У своїй праці вчений наголошував, що усвідомлювати – значить мислити і рефлексувати над власним мисленням. Філософ вважав рефлексію здатністю людини зосереджуватися на змісті своїх думок, ігноруючи зовнішні чинники та тілесні відчуття (Андрющенко 2015).

Філософські концепції Дж. Локка мали значний вплив на формування ключових понять, таких як особистість, рефлексія, свідомість і самосвідомість.

Прагнучи встановити чіткіші підвалини для філософії, звільнивши її від усього, що, на його думку, не підтверджувало людський досвід і розум, Дж. Локк визначав рефлексію як джерело чуттєвого, емпіричного пізнання, як спостереження за внутрішніми процесами свідомості. Він розглядає здатність розуму до самоспостереження як рефлексивну здатність, що дає йому змогу ділитися на спостерігача й об'єкт спостереження (Павелків, 2009).

Г. Лейбніц розглядав рефлексію як джерело найвищого знання, яке досягається через абстрагування та узагальнення. Учений стверджував, що почуття не можуть довести існування чуттєвих об'єктів без допомоги розуму, і що сама ідея буття впливає з рефлексії. У працях Дж. Локка і Г. Лейбніца рефлексія вже, по суті, зачіпає проблематику самопізнання. Вони розглядають предмет і процес рефлексії в контексті психічних явищ, таких як свідомість.

Початок ХІХ століття відзначається концепціями діалектико-матеріалістичного підходу до розгляду категорії рефлексії. Так, Г. Гегель розумів рефлексію як здатність свідомості людини стати об'єктом розгляду. Учений вбачав у рефлексії не лише потужний рушійний механізм для розвитку духу, але й основний засіб самовдосконалення. Він дослідив специфіку рефлексивного мислення, яке стає справжнім лише тоді, коли воно свідомо стає об'єктом для себе. Шляхом творчого аналізу рефлексивне мислення дозволяє відкривати нові знання про себе, які можуть стати інструментом для подальшого пізнання навколишньої реальності (Андрющенко, 2015).

Проблеми рефлексії й емпатії в сучасній науці викликають зростаючий інтерес дослідників із різних галузей гуманітарного знання, що призводить до формування міждисциплінарного підходу. Аналіз психолого-педагогічної літератури стосовно поняття «рефлексія» вказує на виокремлення різних її аспектів, як-от філософський, особистісний, комунікативний, інтелектуальний, педагогічний, психологічний, соціальний тощо. Філософський аспект рефлексії спрямований на розуміння та вивчення корінних засад людського існування, сенсу життя і культури. Науковий аспект рефлексії досліджує методи та засоби отримання наукових результатів, формулювання гіпотез та критичний аналіз теоретичних підходів. Комунікативний аспект рефлексії визначається як важлива складова розвинутого міжособистісного спілкування та взаєморозуміння. Інтелектуальний аспект рефлексії вивчається як здатність аналізувати та оцінювати власні дії (Мельничук, 2001).

Із самого початку ХХ століття психологи та педагоги почали вивчати роль емпатії та рефлексії в освіті. Роботи таких науковців, як К. Роджерс і Дж. Дьюї, підкреслювали важливість цих процесів для розвитку особистості учня та професійного зростання вчителя.

Перші дослідження в галузі емпатії та рефлексії в освіті були проведені в середині ХХ століття. Учені звернули увагу на важливість цих якостей у професійній діяльності вчителя, особливо в контексті міжособистісних стосунків з учнями.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття ідеї емпатії та рефлексії почали активно впроваджуватися в освітні програми для майбутніх учителів. Це пов'язано з усвідомленням необхідності формування не лише професійних навичок, а й емоційного інтелекту в майбутніх педагогів.

В останні десятиліття з'явилася низка дисертаційних досліджень у галузі педагогіки та психології, присвячених різним аспектам проблеми формування емпатійної культури фахівців різних професій, у тому числі майбутніх учителів (Журавльова, 2007; Кузнецова, 2005; Шурин, 2014 та інші), а також проблеми формування рефлексивної культури (Дегтяр, 2006; Мельничук, 2001; Павелків, 2011; Умінська, 2017 та інші), що свідчить про усвідомлення науковою спільнотою значущості цих типів культури в професійній діяльності. Цими дослідженнями доведено позитивний вплив емпатійних та рефлексивних якостей учителів на їхній професійний розвиток та якість освіти, яку вони надають.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях значна увага приділяється розробці методів і практик, що сприяють розвитку емпатії та рефлексії в учителів. Це, насамперед, різні форми педагогічного тренінгу, рефлексивні практики, кейс-стаді та інші методи, спрямовані на підвищення усвідомленості та чутливості вчителів до потреб учнів.

На сьогодні чимало країн почали інтегрувати розвиток емпатії та рефлексії в освітні стандарти та рекомендації для педагогічних навчальних програм. У цьому відображається широке визнання важливості досліджуваних особистісних якостей в сучасній педагогіці (Watson, 2012; Sorlan, 2011; Hoffman, 2002 та інші).

Висновки й перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Витоки ідеї формування емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів знаходяться в площині вивчення феноменів емпатії та рефлексії, які пройшли кілька етапів розвитку, починаючи з появи перших уявлень у філософії та фундаментальних наукових досліджень у цій царині до їх широкого визнання в сучасній освіті.

Ретроспективний аналіз показує, що ідеї формування емпатійної та рефлексивної культури майбутніх учителів поступово зміцнювалася в освітньому співтоваристві впродовж останніх десятиліть. Досліджувана нами проблема стає дедалі актуальнішою в педагогічній практиці та освітній політиці, відображаючи розуміння того, що емоційні та соціальні аспекти навчання відіграють ключову роль у формуванні особистості учня та професійному розвитку вчителя.

Перспективи подальших наукових розвідок бачимо в обґрунтуванні теоретичних засад проблеми формування емпатійно-рефлексивної культури майбутнього вчителя мистецької галузі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Андрущенко, О. О. (2015). Проблема рефлексії: гносеологічні зв'язки з філософським знанням. У *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи*. Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp20/2/andrjushhenko_tezi.pdf
- Бугайова, Н., & Андрущенко, І. (2021). Розвиток емпатії студентів-психологів як складової майбутньої професійної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, (2(55)), 5–17. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-55-2-5-17>
- Вавринів, О. С. (2019). Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*, 1(2), 28–31. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/7.pdf
- Дегтяр, Г. О. (2005). *Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди]. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0406U002631/>
- Ємельянова, Т. В. (2012). Гроос: проблема "естетичного споглядання". *Гуманітарний часопис*, (3), 15–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2012_3_4
- Журавльова, Л. П. (2007). *Психологія емпатії*. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. <http://ir.znau.edu.ua/handle/123456789/12998>
- Кремень, В. Г., & Ільїн, В. В. (2005). *Філософія: мислителі, ідеї, концепції*. Книга. <https://kafedrafil.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/kremen.pdf>
- Кузнецова, І. В. (2005). *Педагогічні умови формування емпатійної культури студентів вищих медичних навчальних закладів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0405U001634/>
- Литвинчук, А. І. (2016). Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. *Наука і освіта*, 42(5), 200–205. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-5-32>
- Матюх, Т. (2015). Поняття «емпатія»: витоки та трансформації в історико-філософському процесі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*, (17), 87–91. <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3890>
- Мельничук, І. Я. (2001). *Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань* [Автореф. дис. канд. психол. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15405/Melnichuk.pdf?sequence=1>
- Павелків, К. М. (2009). Філософські та загальнотеоретичні засади дослідження проблеми формування рефлексивної культури майбутнього вчителя. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Наукові записки РДГУ*, (42), 95–100. <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/5182>
- Павелків, К. М. (2011). *Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»]. <https://tinyurl.com/299dnkn4>
- Про затвердження професійного стандарту за професіями "Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти", "Вчитель закладу загальної середньої освіти", "Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)", Наказ № 2736-20 (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text>
- Умінська, А. П. (2017). *Формування рефлексивної культури майбутнього вчителя іноземної мови в процесі професійної підготовки* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка]. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/24420>
- Чебикін, О. Я., & Павлова, І. Г. (2009). *Становлення емоційної зрілості особистості*. СВД Черкасов.

<http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/103>

- Шурин, О. І. (2014). *Формування емпатійної культури майбутніх учителів початкових класів у фаховій підготовці* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка]. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/14950>
- Batson, D. (2012). The empathy altruism hypothesis: Issues and implications. In J. Decety (Ed.), *Empathy from bench to bedside* (с. 41–54). MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262016612.003.0003>
- Coke, J. S., Batson, C. D., & McDavis, K. (1978). Empathic mediation of helping: A two-stage model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(7), 752–766. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.36.7.752>
- Coplan, A. (2011). Understanding empathy: Its features and effects. In Amy Coplan, and Peter Goldie (eds), *Empathy: philosophical and psychological perspectives* (p. 2–18). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199539956.003.0002>
- Cottrell, L. S., & Dymond, R. F. (1949). The empathic responses. *Psychiatry*, 12(4), 355–359. <https://doi.org/10.1080/00332747.1949.11022747>
- Dymond, R. F. (1950). Personality and empathy. *Journal of Consulting Psychology*, 14(5), 343–350. <https://doi.org/10.1037/h0061674>
- Haner, C. F., & Whitney, E. (1960). Empathic conditioning and its relation to anxiety level. *Amer. Psychologist*, 15, 493 (Abstract).
- Hoffman, M.-L. (2002). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. New York University Press.
- Kauppinen, A. (2014). Empathy, emotion regulation, and moral judgment. In *Empathy and morality* (p. 97–121). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199969470.003.0005>
- McRae, E. (2017). Empathy, compassion, and "exchanging self and other" in Indo-Tibetan Buddhism. In Heidi Maibom (Ed.), *The Routledge handbook of the philosophy of empathy* (p. 123–133). Routledge.
- Mehrabian, A., & Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40(4), 525–543. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1972.tb00078.x>
- Persson, I., & Savulescu, J. (2017). The moral importance of reflective empathy. *Neuroethics*, 11(2), 183–193. <https://doi.org/10.1007/s12152-017-9350-7>
- Rogers, C. R. (1975). Empathic: An unappreciated way of being. *The Counseling Psychologist*, 5(2), 2–10. <https://doi.org/10.1177/001100007500500202>

REFERENCES

- Andriushchenko, O. O. (2015). The problem of reflection: gnosiological connections with philosophical knowledge. *Continuing Education of the new Century: Achievements and Prospects*. http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp20/2/andriushhenko_tezi.pdf [in Ukrainian]
- Buhaiova, N., & Andriushchenko, I. (2021). Development of empathy of students-psychologists as a component of future professional activity. *Theoretical and applied Problems of Psychology*, (2(55)), 5–17. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-55-2-5-17> [in Ukrainian]
- Vavryniv, O. S. (2019). Incipience concept of empathy in psychology. *Theory and practice of modern psychology*, 1(2), 28–31. http://www.tspj-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/7.pdf [in Ukrainian]
- Dehtiar, H. O. (2006). *Students' reflexive culture formation in pedagogical universities* [Abstract of the thesis for a candidate degree in pedagogical sciences, H. S. Skovoroda Kharkiv national pedagogical university]. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0406U002631/> [in Ukrainian]

**Ревенко І. Ретроспективний аналіз розвитку ідеї формування
емпатійно-рефлексивної культури майбутніх учителів
у світовому науковому дискурсі**

- Yemelianova, T. V. (2012). Carl Groos: The Problem of "aesthetic contemplation". *Humanities Journal*, (3), 15–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2012_3_4 [in Ukrainian]
- Zhuravlova, L. (2007). *Psychology of Empathy*. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. <http://ir.znau.edu.ua/handle/123456789/12998> [in Ukrainian]
- Kremen, V. H., Ilin, V. V. (2005). *Philosophy: Thinkers, Ideas, Concepts*. Knyha [Book]. <https://kafedrafil.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/kremen.pdf> [in Ukrainian]
- Kuznetsova, I. V. (2005). *Pedagogical conditions of forming of empathetic culture of students in higher education medical establishments* [Abstract of the thesis for a candidate degree in pedagogical sciences, H. S. Skovoroda Kharkiv national pedagogical university]. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0405U001634/> [in Ukrainian]
- Lytvynchuk, A. (2016). Reflection of empathy in adolescence: ecological aspect. *Science and Education*, 42(5), 200–205. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-5-32> [in Ukrainian]
- Matiukh, T. (2015). Concept "empathy": origins and transformation in historical-philosophical process. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University, "Philosophy" Series*, (17), 87–91. <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3890> [in Ukrainian]
- Melnichuk, I. Ya. (2001). *Forming of reflexion mechanisms of object-making in the process of professional psychological tasks*. [Abstract of the thesis for a candidate degree in psychological sciences, National pedagogical university named after M. Dragomanov] <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15405/Melnichuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian]
- Pavelkiv, K. M. (2009). Philosophical and general theoretical foundations of the study of the problem of forming a reflective culture of the future teacher. *Updating the content, forms and methods of teaching and upbringing in educational institutions*, (42), 95–100. <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/5182> [in Ukrainian]
- Pavelkiv, K. (2011). *Formation of reflexive culture in the process of vocational and educational training of teachers of philology* [Abstract of the thesis for a candidate degree in pedagogical sciences, State institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy"]. <https://tinyurl.com/299dnkn4> [in Ukrainian]
- On the approval of the professional standard for the professions "Teacher of primary classes of a general secondary education institution", "Teacher of a general secondary education institution", "Teacher of primary education (with a junior specialist diploma)", Order No. 2736-20 (2020) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text>. [in Ukrainian]
- Uminska, A. (2017). *The Formation of Prospective Foreign Language Teacher's Reflective Culture in the Process of Professional Development* [Abstract of the Thesis for a candidate degree in Pedagogical sciences, Zhytomyr State University named after Ivan Franko]. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/24420> [in Ukrainian]
- Chebykin, O. Ya., & Pavlova, I. H. (2009). *Formation of emotional maturity of a personality*. SVD Cherkasov. <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/103> [in Ukrainian]
- Shurnyn, O. I. (2014). *Formation empatiynoyi cultures of primary school teachers in professional training* [Abstract of the thesis for a candidate degree in pedagogical sciences, Zhytomyr State University named after Ivan Franko]. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/14950> [in Ukrainian]
- Batson, D. (2012). The empathy altruism hypothesis: Issues and implications. In J. Decety (Ed.), *Empathy from bench to bedside* (c. 41–54). MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262016612.003.0003>
- Coke, J. S., Batson, C. D., & McDavis, K. (1978). Empathic mediation of helping: A two-stage model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(7), 752–766. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.36.7.752>

- Coplan, A. (2011). Understanding empathy: Its features and effects. In Amy Coplan, and Peter Goldie (eds), *Empathy: philosophical and psychological perspectives* (p. 2–18). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199539956.003.0002>
- Cottrell, L. S., & Dymond, R. F. (1949). The empathic responses. *Psychiatry*, 12(4), 355–359. <https://doi.org/10.1080/00332747.1949.11022747>
- Dymond, R. F. (1950). Personality and empathy. *Journal of Consulting Psychology*, 14(5), 343–350. <https://doi.org/10.1037/h0061674>
- Haner, C. F., & Whitney, E. (1960). Empathic conditioning and its relation to anxiety level. *Amer. Psychologist*, 15, 493 (Abstract).
- Hoffman, M.-L. (2002). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. New York University Press.
- Kauppinen, A. (2014). Empathy, emotion regulation, and moral judgment. In *Empathy and morality* (p. 97–121). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199969470.003.0005>
- McRae, E. (2017). Empathy, compassion, and "exchanging self and other" in Indo-Tibetan Buddhism. In Heidi Maibom (Ed.), *The Routledge handbook of the philosophy of empathy* (p. 123–133). Routledge.
- Mehrabian, A., & Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40(4), 525–543. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1972.tb00078.x>
- Persson, I., & Savulescu, J. (2017). The moral importance of reflective empathy. *Neuroethics*, 11(2), 183–193. <https://doi.org/10.1007/s12152-017-9350-7>
- Rogers, C. R. (1975). Empathic: An unappreciated way of being. *The Counseling Psychologist*, 5(2), 2–10. <https://doi.org/10.1177/001100007500500202>

Ревенко Ірина Валеріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант кафедри освітології та
інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди,

Revenko Iryna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, doctoral student
in the Department of Education and
Innovative Pedagogy H.S. Skovoroda
Kharkiv National Pedagogical University,

<https://orcid.org/0000-0002-7848-1524>

email: iryna.revenko@hnpu.edu.ua